HERMENEVS
22e JAARGANG, AFL. 10 — 15 Juni 1951

Sub vesperum

SUB VESPERUM

Vacca mugitum mittens it
et fessa spernit gramen;
tenta cui eunti sunt
iam ubera gravamen;
distenta multo lacte ac
tarde pendentia,
gressum, iactata hinc et hinc,
impedientia.

Mugit: vocat mugitu, qui
volentem comitetur
e pascuo in saepta se,
ut onere levetur;
hoc onus bona quanta, quam
praeclara, continet:
famem, sitim, vitamque iam
languentem sustinet.

Vacca mugitum mittens . . . quid
mortalibus ostendit?
exemplum nonne viri, qm
fessus ad finem tendit
sub vesperum? Nam ambo, iam
quotquot susceperant
laboribus perfuncti, nunc
noctem desiderant.

H.VROOM.

DE AVONDTROMPE

Heur' trompe steekt de koe; ze is moe
van neerstig om te knagen;
van lange, in 't jeugdig grasgewas,
den zwaren eur te dragen;
den zwaren eur, die, molkenvol,
albij den grond genaakt;
die zwaait, die heur den tred belet,
en 't lichaam lastig maakt.

Ze steekt de trompe-en tuit, om uit
den meersch te mogen komen,
ter melksteê; om, ontlaan, voortaan
heur zog te zijn ontnomen;
heur zuivel, dat zoo zoet, zoo goed
zoo zuiver is; en dat,
voor alle lieden, ate en bate,
en drinkbaarheid bevat.

De trompe steekt de koe, daartoe
verwekt, alzoo de menschen,
die tegen avond, lam en stram
gewrocht, de ruste wenschen.
De mensch is moe, de koe is moe,
en iedereen betracht,
na 's zomers zware werk, onsterk,
de zegenvolle nacht.

GUIDO GEZELLE.

De Grote Camee in het Kon. Penningkabinet

Van oudsher waren Grieken, Italiërs en Romeinen bedreven in het bewerken van halfedelstenen en sneden zij er met grote vaardigheid figuren en voorstellingen in; deze ingesneden stenen werden als zegels gebruikt. Het prachtlieveude Hellenisme schiep, als sieraad zonder enig practisch doel, de camee, waarop de figuren in relief zijn uitgesneden. Veelal weid hiervoor zgn. sardonyx gebruikt, een gelaagde agaat, waarbij de in de lichte laag gesneden figuren duidelijk uitkomen tegen een donkere achtergrond. De Romeinen zetten in de Keizertijd deze traditie op eigen wijze voort; de camee kreeg vaak een monumentaal en min of meer officieel karakter. Beroemde voorbeelden zijn de Gemma Augustea te Wenen en de Grand Camee de France te Parijs. Niet minder fraai en belangrijk is de grote camee van het Kon. Penningkabinet, in 1823 door koning Willem I gekocht.

Op deze grote grijs-en-bruine agaat (29 x 21 c.M.) zien wij een keizer en keizerin met een kleine jongen en een oudere vrouw op een door centauren getrokken wagen; de voorste centaur loopt gevallen vijanden onder de voet; onder de wagen ligt een omgevallen vaas; bovenaan zweeft een Victoria met een lauwerkrans in de uitgestrekte handen. Aanvankelijk zag men hierin een triumf van Augustus, later een triumf of een apotheose van Claudius. Thans is men tot het inzicht gekomen, dat dit opmerkelijke stuk in het begin. der 4de eeuw is ontstaan en dat Constantijn de Grote is voorgesteld. Naar de 4e eeuw wijzen zowel de irreële voorstelling met haar gecompliceerde symboliek als ook de stijl: het ondiepe perspectief, de vlakke compositie, de strakke contouren, de lineaire plooien, het onplastische der figuren. Het is de verdienste van Gerda Bruns deze datering met klem van argumenten te hebben vastgesteld; minder overtuigend zijn echter haar interpretatie en haar datering binnen Constantijn's regering[1].

Bezien wij de voorstelling nader. Constantijn is vergezeld van zij n gemalin, dus Fausta, en van één jeugdige zoon, die niemand anders

[1] G. Bruns: Staatskameen des 4. Jahrhunderts n.C. G. 1948 blz. 8 vv.; ten onrechte interpreteert zij de voorstelling als Herculisch en moet daarom (de toevoeging van de Jovische bliksem) de camee in 324 - 5 dateren.

zijn kan dan Crispus, zoon uit zijn eerste huwelijk en lange tijd (tot 315 of 316) de enige. Nauw verbonden met deze groep is de vrouw op de achtergrond, die dan Constantijn's moeder Helena moet zijn; het is bekend, dat hij haar grote genegenheid toedroeg en bovendien zijn legitimiteit op haar afstamming van Claudius Gothicus baseerde[1]; zij werd al vroeg tegelijk met Fausta tot nobilis femina verklaard. Beide vrouwen vestigen door een handgebaar de aandacht op de troonsopvolger. De triumfwagen wordt door centauren getrokken; deze zijn sinds Hellenistische tijd nauw verbonden met de cultus van Dionysus, naar wie trouwens de omgevallen vaas ook wijst.[2] Constantijn wordt dus voorgesteld als neos Dionysus, zoals vóór hem menig overwinnend vorst, sinds in Hellenistische tijd de triumf van Dionysus met die van Alexander versmolt en de godheid gold als zinnebeeld van de overwinnende wereldheerser en heilbrengende verbreider der beschaving. De Ptolemaeën en op hun voorbeeld Antonius hadden zich op deze wijze met Dionysus vereenzelvigd [3]. De Apollinische Augustus drong hem op zij, maar in de 2de eeuw komt hij weer naar voren. Naast hem is dan Ariadne verschenen en de triumf wordt een bruiloftsstoet. Het medaillon van Marcus Aurelius met Dionysus op een centaurenwagen is ter ere van zijn huwelijk uitgegeven, evenals dat met Dionysus en Ariadne, ditmaal op een panterwagen [4]. De voorstelling heeft dus tevens dynastieken zin. Maar tegelijkertijd is de keizer, als van ouds, door de bliksem als Juppiter gekarakteriseerd [5]. Zijn gemalin is tevens Juno, terwijl haar over het hoofd getrokken kleed Juno Pronuba suggereert: in haar hand houdt zij een korenaar en een papaver, tezamen een geliefd zinnebeeld in de huwelijkssymboliek [6].

Zo wordt dus Constantijn verheerlijkt als victorieuze en heilbrengende wereldheerser en tevens als stichter ener nieuwe dynastie; Helena verbeeldt het roemrijk verleden, Crispus de toekomst vol beloften. Deze voor onze smaak en gedachtengang wat al te ver-

---

[1] Daarop duidt ook de Claudiaanse haardracht.

[2] Voor Dionysus-Centauren zie o.a. Roscher blz. 1050 s. v. Kentauren; op sarcophagen Reinach en Robert passim; op munten Bemhart: Dionysos 1949 biz. 136—7, voor vaas zie Macchioro. Il SimboHsme enz. 1909 blz. 37, 94.

[3] Zie Immisch in: Aus Roms Zeitwende 1931 blz. 13, 17; Nock in J. H. S. 1928 blz. 21 vv., blz. 30 vv.

[4] Gnecchi: I Medaglioni Romani 1912 blz. 96 pl. 65, 8, 7; Toynbee: Roman Medaillons 1944 blz. 96..

[5] Zie Alföldi in: Hermes 1930 blz. 102, 120 vv., 369 vv.

[6] Zie Fuchs in R.M. 1936 blz. 235.

nuftige verbeelding, deze contaminatie, ja verwarring van begrippen is typisch voor de late Keizertijd[1].

Rest de vraag of een nadere datum te bepalen is. De munten van Constantijn doen ons drie perioden kennen van zijn levens- en zijn artistieke stijl. Na de abdicatie van Diocletianus wordt Constantijn spoedig keizer binnen het kader der tetrarchie; zijn munten uit die tijd met hun strakke forse koppen onderscheiden zich dan ook nauwelijks van die zijner collega's. Een nieuw stadium begint, als hij in 312 Maxentius overwint en Rome binnentrekt; uitbundig wordt hij door de senaat begroet als Maximus Augustus. Nog heeft hij naast zich Licinius in het Oosten; een eerste conflict wordt bijgelegd; een tweede in 324 zal eindigen met Licinius' vernietiging. In de jaren na 312 werpt Constantijn zich op als Romeins keizer in oude trant en zoekt hij, om ook het hart van Rome te winnen, aansluiting bij de traditie, met name der 2de eeuw. Duidelijk blijkt dit uit de decoratie van zijn triumfboog[2], duidelijk ook uit de munten, waarin hij zich bij die van Trajanus aansluit; bovendien geeft hij een serie zgn. vooroudermunten in 314 uit. De typische stijl der tetrarchie maakt plaats voor een opzettelijk classicisme. De overwinning van 324 brengt opnieuw verandering: de traditionele keizer wordt de absolute monarch Constantijn de Groote, tevens Christelijk vorst. Het Oosters diadeem vervangt de oud-Romeinse lauwerkrans; de munten nemen het portret van Alexander de Grote met ten hemel geslagen blik ten voorbeeld.

Duidelijk blijkt uit het voorgaande, dat onze camee in de tweede periode, dus tussen 312 en 324, moet zijn ontstaan. Daarop wijst trouwens ook de lauwerkrans en zeker ook het ontbreken van elke toespeling op het Christendom. De voorstelling doet een nadere datering binnen deze periode aan de hand. De triumf was reeds sinds de 3de eeuw veranderd van karakter en was een feestelijke intocht geworden, speciaal ter gelegenheid der vota en vooral bij jubilea[3]. Zo verbeeldde ook de Victoria niet meer ecu speciale overwinning, maar 's keizers uitzonderlijke potentie; zij was Victoria Perpetua geworden en raakte meer en meer verbonden met de vota; op het schild waar zij ééns de overwinning schreef, staan nu de jubileumsgeloften.

---

[1] Zie Alföldi in: Hennes 1930 blz. 102, 120 vv. 369 vv.

[2] L'Orange-von Gerkan: Der spatantike Bildschmuck des Konstantinbogens. 1939 biz. 88-9, 191.

[3] L'Orange-von Gerkan o.c. blz. 135, 181; ook de overwonnen vijanden stellen geen bepaalde personen of volksstammen voor blz. 135, 187. Alföldi in: R. M. 1934 blz. 93, 97 vv.

Vanzelfsprekend denken wij dus aan Constantijn's 10-jarig jubileum, dat hij in 315 vierde en waarbij hij Rome plechtig binnentrok; het was de gelegenheid zijn familie in de Urbs te presenteren en zijn dynastieke ambities kenbaar te maken. Vorm en inhoud van dit min of meer officiële stuk wijzen er op, dat het voor intieme kring bestemd was; wij zullen er dus wel een huldeblijk in moeten zien, de keizer aangeboden, waarschijnlijk door de behoudende, aan de Romeinse traditie en de heidense godsdienst gehechte senaatspartij, die in Constantijn zijn hoop en vertrouwen stelde. Het is dan de aristocratische tegenhanger van de gelijktijdige boog van Constantijn, die zijn roem de volke moest verkonden en dat met meer omzichtigheid, zodat aan Licinius de hem toekomende eer daar zorgvuldig is uitgemeten. De voorstelling op de camee zal zowel begiftigde als schenker meer uit het hart gegrepen zijn!

Bewondering bevangt ons voor de onbekende kunstenaar, zeker een der artifices palatini aan het hof, die zulk een ingewikkelde opdracht zo voortreffelijk heeft uitgevoerd en uit zoveel heterogene elementen een volkomen eenheid wist te scheppen. Compositie en vlakverdeling zijn uitmuntend: uit de iets onregelmatige vorm van de steen, uit de golving van zijn oppervlak is zelfs profijt getrokken; prachtig steken de figuren in lichte tint af tegen de donkere achtergrond; de groepering lijkt spontaan gegroeid eer dan zorgvuldig uitgedacht.

Uit de keizerlijke schatkamer te Rome moet dit kostelijk stuk, evenals de andere grote cameeën, naar Byzantium zijn meegenomen met het overbrengen der residentie. Kruisvaarders voerden het naar W. Europa mee, waar het, na vele omzwervingen [1], ten slotte rust vond in het Kon. Penningkabinet.

A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA.

Paulus in Athene

(*Opstel bekroond in de opstel-wedstrijd van het N. K. V.*)

Met de prediking van Paulus in Athene trad het Christendom voor het eerst voor het publieke forum, openlijk en temidden van de hoogste kringen in de intellectuele wereld. Paulus maakte hier on-

[1] Deze worden elders gepubliceerd.

middellijk en zonder enige aarzeling gebruik van de spreek vrijheid en publiciteit, die Athene hem bood. Het was een gebeuren, dat in het volle daglicht stond en waarover wij tot in details worden ingelicht door het uitvoerig verslag van zijn gezel lyUcas. Hier ontbreekt volkomen de waas van geheimzinnigheid, die de komst van Petrus in Rome omgeeft. Geheel anders dan Paulus te Athene, kwam Petrus zonder enige ophef te Rome aan. De latere berichten hierover mogen het feit historisch zeker maken, zij verzuimen echter ons bijzonderheden mee te delen en dragen de schijn van een legendarische oorsprong. Het begin van het Christendom te Rome verdwijnt voor ons in een onbekend verschiet.

In Athene werd met Paulus' aankomst de realiteit van het Christendom als geestelijk verschijnsel onmiddellijk aangevoeld. En na de eerste confrontatie van de Christelijke leer met de antieke wereldbeschouwing was al duidelijk, dat beide onverzoenlijk tegenover elkander stonden. Rome bleef aanvankelijk blind voor het geestelijk karakter van het Christendom: een zuiver geestelijk conflict kon hier niet ontstaan. De Romeinse trots negeerde het Christendom, totdat dit een macht begon te worden. Toen pas ontbrandde de strijd en trachtte Rome deze leer met geweld terug te dringen.

Toch had dé Griekse geesteswereld van deze nieuwe godsdienst meer te vrezen dan Rome. Het Romeinse Imperium hoefde slechts de uiterste consequentie van de keizercultus op te geven en een geestelijk rijk naast zich te erkennen; in zijn existentie bleef het onbedreigd. Na Constantijn heeft het Westromeinse Rijk nog anderhalve eeuw bestaan en het Oostromeinse nog meer dan tien eeuwen. Maar het heidense Athene moest een ruïne worden, een museum van schone kunsten. Epicurisme en Stoïcisme, Mysteriëncultus en Neo-Platonisme, geheel deze bonte wereld van geestelijke phenomena die een erfenis vormden van vele eeuwen Grieks denken en leven, dit alles was ten dode opgeschreven. Losse elementen uit deze systemen zouden misschien bouwstenen vormen voor een nieuwe gedachtenwereld, maar als zodanig moesten zij verdwijnen.

De aard van dit geestelijk conflict tussen het Christendom en het heidense Athene kan men nog nader bepalen, wanneer men zijn aandacht schenkt aan het toneel waarop dit conflict zich afspeelde. De achtergrond van Paulus' activiteit was niet de Acropolis met haar roemruchte tempels en heiligdommen, maar de Agora en de Areopaag. De goden waren reeds lang teruggezonken inhunmytholo-

gisch verleden, en de Acropolis een skelet geworden waaruit het leven verdwenen was. De nieuwe idolen voor de geestelijke elite waren thans: zedelijke onafhankelijkheid, autonomie van de menselijke rede, ongestoorde levenskunst en scepsis. Dit waren de idealen van Paulus' toehoorders op de Areopaag. Zeker waren er ook die religieuze bevrediging zochten, er waren ook minder ontwikkelden voor wie de abstracties van de philosophie geen inhoud bezaten. Maar ook voor hen waren de heersende denkbeelden een richtlijn en een gezag. Paulus-moest zijn leer verdedigen tegen philosophen, rhetoren, leden van de Areopaag en een menigte van lieden die zich geestelijk geëmancipeerd achtten, welke groep in Athene vrij groot was. Hij hoefde niet als een profeet afgodsbeelden te verbrijzelen, hij zou niet botsen op vaststaande cultusopvattingen. Met meer vrijheid dan Socrates en Plato kon hij de nieuwe leer over Christus verkondigen. Niettemin was zijn taak uiterst moeilijk: een naturalistische denkwijze, die in haar verwording zichzelf onomstotelijk achtte, omver te werpen of althans de onvolkomenheid ervan duidelijk te maken.

Ongeveer in het jaar 51 kwam Paulus in Athene aan. Waarschijnlijk heeft hij volgens zijn beproefde missiemethode eerst contact opgenomen met de Joodse kolonie en is hij spoedig de stad ingegaan ter verkenning. Vooral de Agora trok hem. Hier werd hij met evenveel wantrouwen en minachting aanhoord als alle propagandisten van Oosterse godsdiensten en philosophische systemen, die op de markten van de Hellenistische steden hun ideeën en enthousiasme plachten te luchten. Volgens Lucas discussieerde hij vooral met Stoïcijnen en Epicuristen, meestal zonder enig succes. Niettemin werd hij gevraagd om een meer uitvoerige uiteenzetting van zijn leer aan de Atheners te geven.

Men kan zich afvragen, of Paulus hier wel een evenwaardige partij was tegenover de Atheense philosophenwereld, doorkneed in de denksystemen van eeuwen en geraffineerd in het debat.

Meer van nature dan krachtens zijn opleiding was Paulus een brede geest. Zeker bracht hij zijn jeugd door in het Hellenistische Tarsus in Cilicië, waar ook de Stoïcijn Athenodorus, leerling van Posidonius, in deze jaren leefde. Maar de opvoeding die hij ontving, eerst in Tarsus later in Jerusalem, was streng Joods. Hij groeide op in een fel en verbeten, maar duf pharisaeïsme. Wat hij echter in de straten van Tarsus had opgedaan, heeft hij later ont-

wikkeld. In Antiochië en op zijn reizen door Klein-Azië, vooral in Ephese, heeft hij overvloedig de beschaving van zijn tijd in zich op kunnen nemen, al heeft het directe bekeringswerk hem misschien niet vaak met de meest ontwikkelde kringen in contact gebracht. Als een ontwikkeld en bereisd man kon Paulus zich zonder enig minderwaardigheidscomplex op de Agora in Athene bewegen. Al was hij niet academisch geschoold, hij was een figuur van vorming en beschaving, en een scherpe logische geest; bovendien had hij door zijn bewogen leven, zijn ideologische ommekeer en emotioneel karakter, zijn reizen en ontmoetingen met belangrijke personen dat bijzondere cachet gekregen, dat iemand boven het alledaagse uitheft en hem zo niet tot een imponerende persoon, dan toch tot een interessante figuur maakt.

Toch voelde hij zich in Athene niet zeker, hij was weifelend. Tegenover regeringsfiguren en officieren trad hij steeds zelfbewust op: als autodidact en algemeen ontwikkeld man stond hij met hen op gelijk niveau, en bovendien was hij ei vis romanus. Maar op de Agora moet hij het gemis van een systematische scholing en rehtorica en philosophie gevoeld hebben. lyucas suggereert dat hij te Athene in een mismoedige stemming verkeerde. Het echec op de Areopaag was slechts de bevestiging van een voorgevoel, dat hem reeds lang tevoren vergezelde en neerdrukte. Paulus voelde zich alleen en verzocht Silas en Timotheus spoedig te komen. Hij achtte zich niet opgewassen, tegen de dialectiek van deze geroutineerde debaters. Een grote geest was Athene op dit ogenblik niet rijk. Paulus stond tegenover mensen die hun geest slechts binnen een bepaald raam van schoolopvattingen wisten te wenden. Maar hun critische zin was omgekeerd evenredig aan hun originaliteit. De logica van Aristoteles had hen eerder geleerd denkfouten te camoufleren dan ze te vermijden. In deze omgeving was men gewoon aan een vlijmscherp debat. En Paulus kende de philosophische stromingen te Athene voldoende om deze critiek te vrezen.

Hij wist welke objecties de Griekse geest na haar eeuwenlange philosophische ontwikkeling zou opwerpen tegen de leer, die hij kwam brengen. En hij voelde reeds van tevoren dat zijn enthousiasme op hun koud-redelijke, maar harde en scherpe bezwaren te pletter zou lopen. De vrees voor de critiek van de Atheense philosophen heeft Paulus wel niet zijn apostel vuur en dadendrang, maar zijn zelfverzekerdheid ontnomen.

De vraag waar Paulus zijn rede precies heeft uitgesproken, is aanleiding geworden tot een van die gemoedelijke meningsverschillen zonder groot belang, die de wetenschap deels bezwaren deels verlevendigen.

Het is mogelijk dat men de rumoerige Agora niet de gunstige plaats achtte om een gedegen uiteenzetting van Paulus leer aan te horen en dat men hem uit de drukte heeft meegenomen naar een rustig oord, de nabij gelegen Aresheuvel, waar in oude tijden een rechtscollege had beslist over zaken van leven en dood, waar een heiligdom van de Eumenieden bestond en het graf van Orestes: een omgeving waar het woord „Verlossing" moest klinken als een bezwering van lang verduurde kwellingen en als een belofte van vrede. Maar men kan zich ook voorstellen, dat Paulus het woord gevoerd heeft in de Koningshal, die aan de westzijde van de Agora lag en waar steeds enige leden van de Areopaag zitting hielden om toezicht te houden op het marktverkeer. Dit laatste wordt meestal aangenomen, maar is niet met zekerheid aan te tonen uit detopographische situatie te Athene of uit de termen, die I^ucas gebruikt in zijn verslag.

Belangrijker echter dan de vraag naar de plaats van deze bijeenkomst is de beschouwing van de rede zelf naar inhoud en vorm.

Uit Paulus' brieven leren wij, dat hij niet gemakkelijk binnen de grenzen van een soepel en rustig voortvloeiend betoog blijft. Paulus is geen rhetor, hij is een apostel en predikant. Hij houdt geen pronkredevoeringen. De Asiatische en Attische scholen laten hem koud. Hij spreekt voor het volk, in de omgangstaal zoals deze zich in de Hellenistische tijd heeft ontwikkeld. Men vindt geen woordenorgieën bij hem, maar zijn woordenschat is ruim. Hij beheerst het Grieks, al is zijn pharisaeïsche opvoeding oorzaak van een extra quantum semietismen. Een ingewikkelde techniek heeft hij ook niet. Zijn compositie is vaak slordig. Maar zijn oratorisch vuur is onovertroffen, zijn beelden zijn levendig, zijn gedachten fonkelend.

Zijn volzinnen munten minder uit door een luciede opbouw dan door een dynamiek, die aan Demosthenes doet denken; ze worden gestuwd door een machtige gedachtengang, die steeds origineel en indringend is, en vaak overrompelend. Dikwijls ook rijgt hij korte zinnen aaneen tot een geheel, dat met krachtige stoten voortholt, dan opeens afbreekt of uitloopt en een brede periode. Van de pharisaeën heeft hij geleerd vragen en antwoorden snel op elkaar te laten volgen; misschien imiteert hij hierin ook de Diatribe.

Al is hij geen groot woordkunstenaar, zijn stijl is persoonlijk en zeer heftig. Hij houdt van de suggestie, die ligt in een afgebroken zin of in een grammaticaal foutieve, maar psychologisch verantwoorde constructie; hij weet, dat zijn gedachtenflitsen niet zij n op te vangen in een evenwichtige zinsbouw. De breedheid en bewogenheid van zijn geest zijn te groot dan dat taalvirtuositeit deze zou kunnen weergeven.

Het zou treffend zijn, wanneer deze karakteristkkcn het sterkst zouden uitkomen in Lucas' weergave van de rede op de Areopaag; want Lucas heeft Paulus' rede zelf niet aanhoord. Maar het is bevreemdend, dat in deze weergave juist tegenovergestelde eigenschappen met meesterschap zijn vervlochten: een klassiek evenwicht, een rustige gedachtengang, helderheid van taal en stijl. Daarnaast zijn er zeker kenmerken, die Paulinisch zijn: scherpe geestigheid, Hellenistische vorming, en een krachtige expressie in enkele onderdelen. Vooral de inhoud is Paulijns: de rede tracht aanknopingspunten te vinden in het heidendom, de schildering van het Christendom is fors en leerstellig. Hier dringen zich vele vragen op. Het volgende moge hier echter volstaan: Xenophon, Livius-en Tacitus schrijven zowel hun eigen woorden als hun eigen gedachten aan historische personen toe, Lucas echter stileert alleen Paulus' rede, maar geeft de inhoud ervan waarheidsgetrouw weer.

Paulus begint met een compliment aan de godsdienstigheid van de Atheners, maar verwijt hun tegelijk met een woordspeling hun bijgeloof; hier vinden wij een spoor van- Paulus* humor, maar niet zonder dat vleugje sarcasme, dat bij felle ideologen past. Dan beschrijft hij in statige zinnen het wezen van God, Die alles geschapen heeft, in stand houdt en Zijn schepping op Zichzelf als doel heeft gericht. Het Godsbeeld, dat Paulus hier tekent, is tot in de kleinste trekjes door en door Christelijk; toch schijnt het in de heldere en logische formulering, die Paulus eraan geeft, rechtstreeks aan te sluiten op de leer van de Stoïcijnen. Om deze suggestie van het „anima naturaliter Christiana" nog klemmender te maken, dient het citaat uit de gedichten van Aratus en de Zeushymne van Cleanthes. Al zijn het geen algemeen bekende volksgezegden, die hij aanhaalt, toch kan Paulus zich met dit citaat moeilijk de faam van een brede eruditie verworven hebben. Doch daar gaat het hem ook niet om. Hij probeert hier echter wel voor het verheven Christelijk Godsbegrip een uitgangspunt te vinden bij de Stoïcijnen.

Hierna voelt Paulus zich sterk genoeg om de Atheners openlijk te verwijten, dat zij hun goden anthropomorphisch opvatten; de voorbije eeuwen van het Griekse theologisch denken doet hij in de ban van domheid en onwetendheid. En in profetische bewoordingen kondigt hij het tijdstip aan voor de geestelijke ommekeer, de bekering tot de Christelijke God.

Nu spoedt de rede zich snel naar het hoogtepunt. Maar de inhoud wordt ook steeds meer uitdagend voor het Griekse intellect. In grote lijnen geeft Paulus de hoofdtrekken van het Christendom weer, krachtig en bijna dramatisch: als achtergrond van het geheel ziet hij het Eindoordeel, dat de wereld zal ondergaan. Hieruit haalt Paulus de figuur van de Goddelijke Rechter naar voren als de Man, Die door God voor dit Oordeel bestemd is, en om de authenticiteit van Zijn Zending te bewijzen is gestorven en verrezen. Het wordt kort en kernachtig, bijna haastig samengevat, alsof Paulus reeds bang was dat hij het niet af zou kunnen maken.

Toen Paulus de Verrijzenis noemde, begonnen sommigen te lachen. De Epicuristen wilden in het geheel niet aan het hiernamaals denken. En door de andere toehoorders werd het lichaam gezien als een hinderpaal voor het geluk en voor een hoger leven, als een gevangenis waaruit de ziel door ascese bevrijd moest worden. Dit was een gedachte, die voorkwam bij de Pythagoreeërs, bij Plato, het Orphisme en het Neo-Pythagorisme, dat in de laatste eeuw voor Christus opkwam; zij culmineerde in de Stoïcijnse minachting voor de materie. Deze idee heeft het Griekse denken in de klassieke eeuwen niet beheerst; bij de schoonheidlievende Grieken paste ze even slecht, als bij de artistieke Plato een aesthetica, die de kunst veroordeelt. Pas na de klassieke eeuwen werd deze idee algemeen. En in 51 werd Paulus, omdat hij de Verrijzenis leerde, bespot als iemand die voorbijgaat aan de meest elementaire en algemeen aanvaarde stelling van de philosophie, welke zelfs geen punt van debat kan uitmaken. Er zijn wel enige Atheners, die voor zichzelf de plichten van gastheren trachtten hoog te houden, en voor hun stad de wetenschappelijke reputatie en het democratisch fatsoen probeerden te redden. Maar Paulus kon zijn rede niet meer voltooien, niet eens de naam Christus nog noemen. Het contact was gestrand op de Verrijzenis van het vlees, het leerstuk, dat het fundament zou vormen voor ieder Christelijk Humanisme.

Men heeft in deze afwijzing een gebaar van de hele Griekse in-

tellectuele wereld willen zien. En de omstandigheden van deze rede maken dit duidelijk. Het gehoor van Paulus bestond in de eerste plaats uit philosophen. Maar uit het lawaaierig karakter, dat het publiek op het einde aannam, blijkt, dat ook het volk erbij aanwezig was, minder ontwikkelden, dus onder hen ook aanhangers van de Mysteriëncultus, waarin de verrijzenis-idee toch een belangrijk element vormde. Philosophische denkbeelden hadden echter grote invloed onder het volk, zeker in Athene. Er was in die tijd ook wel een geestelijke onbevredigdheid, een streven naar religiositeit, maar alleen inzoverre deze religiositeit binnen de grenzen bleef, die door de philosophie werden aangegeven. Het waren dus de philosophische ideeën van die tijd, die het Christendom veroordeelden, philosophische ideeën, die ook meermalen in de Mysteriëncultus tot uiting kwamen. En deze bleven de grote hinderpaal voor de verspreiding van de Christelijke leer. De zelfbewuste Griekse geest heeft nooit willen buiden voor het Christendom. In 529 moest Keizer Justinianus de laatste wijsgerige scholen te Athene sluiten: de Neo-Platoonse leraren, onder wie Simplicius, trokken naar het hof van de Nieuw-Perzische Koningen.

Paulus had een volledig debacle niet verwacht. Hij was niet in Athene aangekomen met de naïve verwachting, dat de Griekse wereld zich zonder slag of stoot gewonnen zou geven en de Christelijke leer zou accepteren als haar nieuwe basis, de vruchtbare bodem waarop zij zich veilig en met meer zekerheid in een zuivere atmosfeer zou kunnen ontwikkelen. Maar Paulus had wel gehoopt, dat Athene een centrum van Christendom zou worden als Jerusalem en Anthiochië, een centrum, dat het Christendom culturele invloed zou verschaffen. Paulus was Hellenist, hij geloofde in de waarde ook van aardse schoonheid en goedheid. Zijn raad „Onderzoekt alles en behoudt het goede" is het devies van het Christelijk Humanisme geworden. Hij had een matig succes verwacht, een begin van de omvorming van de antieke tot de Christelijke beschaving.

Later, in zijn eerste brief aan de Corinthiërs, zou Paulus zinspelen op deze mislukking in Athene. Daarin zou Paulus, de Civis Romanus onder de apostelen met zijn Hellenistische eruditie, schrijven over de dwaasheid van het Kruis en zijn vervloekingen slingeren naar de wijsheid van de wereld. Doch deze vloek treft niet de metaphysieke klaarheid en diepzinnigheid van Plato en Aristoteles waarop het Christendom zou voortbouwen, ook niet de pracht van het Parthe-

non en de Propyleeën die steeds een symbool van evenwichtige schoonheid zullen blijven. Paulus richtte zich op de eerste plaats tegen een Neo-Platonisme, dat tot geblaseerde stof verachting was vervallen, een Stoïcisme, dat in superbe minachting op zijn omgeving neerzag, tegen Epicuristen, die tot wellustelingen waren gedegenereerd, tegen een geesteswereld, die versleten was en uit haar groot verleden slechts de trots bewaard had.

Paulus werd afgewezen, maar degenen die hem hadden uitgenodigd, zorgden, dat dit geschiedde met inachtneming van de regels der wellevendheid. Zij nodigden hem uit zijn bezoek te herhalen. Een eeuwenoude humaniteit en parlementair spraakgebruik kleurt deze groet, waarmee de Areopaag van Paulus afscheid nam. Paulus werd niet uit de stad gestoten of voor het gerecht gedaagd. Een philosophische spraakverwarring en een wirwar van denksystemen hadden de Griekse wereld verdraagzaam gemaakt. Dienstbaarheid aan de Romeinen, zedelijke slapheid en gemis aan vaste beginselen maakten het haar onmogelijk op te treden tegen dissidenten. Om martelaar te worden moest Paulus naar Rome gaan. Daar was de humaniteit een verguldsel; de ingeboren ruwheid en een gehypertropheerd machtsbewustzijn zouden Rome tot gewelddaden drijven. Het Romeins burgerschap zou Paulus wel voor het Kruis, maar niet voor de marteldood behoeden. Doch hier in Athene was het afscheid een beleefde groet, al zal deze groet Paulus hard in de oren geklonken hebben, niet betrouwbaarder dan iedere beleefdheidsformule.

Paulus had verloren. Zijn succes was miniem: slechts één man van importantie sloot zich bij hem aan, Dionysius lid, van de Areopaag. De legende heeft deze mislukking niet kunnen verbloemen, ze kon alleen de persoon van Dionysius sieren met de aureool van heiligheid en wetenschap en met de faam van een uitgebreide apostolische werkzaamheid.

Utrecht. A. J. VERMEULEN.